

MISCELLANEA

Piotr Bojarski

Instytut Północny im. W. Kętrzyńskiego w Olsztynie;

piotr.bojarski@ip.olsztyn.pl • <https://orcid.org/0000-0002-3166-0752>

Formy upamiętnienia Józefa Piłsudskiego w Wilnie i na Wileńszczyźnie w latach 1936–1939. Próba reasumpcji

Forms of commemorating Józef Piłsudski in Vilnius and the Vilnius Region from 1936 to 1939. An attempt at recapitulation

Formen des Gedenkens an Józef Piłsudski in Vilnius und der Region Vilnius von 1936 bis 1939. Versuch einer Rekapitulation

Słowa kluczowe: Józef Piłsudski, pogrzeb serca, Wilno, Wileńszczyzna, upamiętnienie, cmentarz na Rossie

Keywords: Józef Piłsudski, funeral of the heart, Vilnius, Vilnius Region, commemoration, Rasos cemetery

Schlüsselwörter: Józef Piłsudski, Beerdigung des Herzens, Vilnius, Region Vilnius, Gedenken, Friedhof Rasos

STRESZCZENIE

Niniejszy artykuł przedstawia różnorodne formy upamiętnienia Józefa Piłsudskiego w Wilnie i na Wileńszczyźnie. Jego uzupełnienie stanowią zdjęcia z uroczystości złożenia szczątków Marii Piłsudskiej i serca Józefa Piłsudskiego do specjalnie przygotowanego mauzoleum. Załączone fotografie pochodzą ze zbiorów Instytutu Północnego im. W. Kętrzyńskiego oraz osób prywatnych. Tekst powstał w oparciu o najnowszą literaturę, wspomnienia z epoki oraz prasę z okresu międzywojennego. Przy okazji 85 rocznicy tego wydarzenia, warto odnotować, że pamięć o Józefie Piłsudskim ma szczególnie wymiar na Warmii i Mazurach – regionie licznie zamieszkałym przez przesiedleńców z Wileńszczyzny i ich potomków.

ABSTRACT

This article is concerned with various expressions of commemorating Józef Piłsudski in Vilnius and in the Vilnius region. It is complemented by photos from the ceremonial deposition of the remains of Maria Piłsudska and the heart of Józef Piłsudski within a specially prepared mausoleum. The photos derive from the collections of the Northern Institute of W. Kętrzyński and from private individuals. The text is based on the latest literature, memories from the period and the press from the interwar period. On the occasion of the 85th anniversary of this event, it is worth noting that the memory of Józef Piłsudski has a special place in Warmia and Masuria - a region inhabited by displaced people from the Vilnius Region and their descendants.

Translated by Aleksander Pluskowski

ZUSAMMENFASSUNG

Der vorliegende Beitrag präsentiert verschiedene Formen des Gedenkens von Józef Piłsudski in Wilna und im Wilnaer Gebiet. Eine besondere Ergänzung des Textes stellen die Fotos aus der feierlichen Grablegung der Überreste von Maria Piłsudska und des Herzens von Józef Piłsudski im speziell eingerichteten Mausoleum dar. Die beigefügten Fotos stammen aus den Sammlungen des Wojciech Kętrzyński-Nord-Institut sowie von privaten Personen. Der Text basiert auf der neuesten Forschungsliteratur, den Erinnerungen von Zeitzeugen und der Presse aus der Zwischenkriegszeit. Anlässlich des 85. Jahrestages dieses Ereignisses soll man anmerken, dass das Gedächtnis an Józef Piłsudski im Ermland und Masuren, in der von zahlreichen Übersiedlern und ihrer Nachkommen aus dem Wilnaer Gebiet bewohnten Region, eine besondere Bedeutung hat.

Übersetzt von Alina Kuzborska

12 maja 2021 r. mija 85 lat od bezprecedensowego w najnowszej historii Polski wydarzenia, jakim był pogrzeb serca marszałka Józefa Piłsudskiego w Wilnie. Serce marszałka zostało złożone w specjalnie przygotowanym na tę okoliczność mauzoleum wraz ze szczątkami jego matki – Marii z Billewiczów Piłsudskiej, sprowadzonymi z Sugint¹ na Litwie. Przy tej okazji warto przypomnieć atmosferę towarzyszącą wyżej wymienionym uroczystościom, a także ukazać różnorodne formy upamiętnienia marszałka na rodzinnej ziemi. Ciekawy, będący dopełnieniem niniejszego tekstu element stanowią nigdzie dotąd nie publikowane fotografie z 12 maja 1936 r., przechowywane w Zbiorach Specjalnych Instytutu Północnego im. W. Kętrzyńskiego w Olsztynie oraz w kolekcjach prywatnych.

Należy również odnotować, że pomimo upływu ponad 30 lat od przemian ustrojowych zagadnienie upamiętnienia Piłsudskiego w Wilnie i na Wileńszczyźnie nie było przedmiotem zainteresowania zbyt wielu historyków. W tym kontekście, na uwagę zasługują przede wszystkim badania uznanych „Vilnianistów” – Aleksandra

¹ Suginty: wieś na Litwie. W momencie pochówku Suginty znajdowały się na terenie powiatu wilkomierskiego. Obecnie są położone w rejonie Molėtai (Malaty). Maria Piłsudska została pochowana na cmentarzu w Sugintach w 1884 r. Wdowiec – Józef Wincenty, ojciec przyszłego marszałka podjął taką decyzję najprawdopodobniej ze względów finansowych. Pochówek na cmentarzu bernardyńskim w Wilnie przekraczał możliwości finansowe rodziny. Na nekropolii w Sugintach, oddalonych 78 km od Wilna spoczywała z kolei babka Marii Piłsudskiej i to w jej grobowcu spoczęła matka J. Piłsudskiego. *Suginty*, w: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. B. Chlebowski, t. 15, cz. 2, s. 630.

Srebrakowskiego z Uniwersytetu Wrocławskiego, Waldemara Wołkanowskiego z Opola oraz Henryki Ilgiewicz – reprezentantki Stowarzyszenia Naukowców Polaków Litwy. Problematyka budowy mauzoleum na Rossie oraz niezrealizowanego ostatecznie pomnika marszałka w Wilnie przewija się także w wielu pracach odnoszących się do kultu Józefa Piłsudskiego, przede wszystkim autorstwa badaczy polskich oraz w interesującej monografii Heidi Hein-Kircher wydanej przed niespełną dwadzieścia laty w Marburgu². Oczywiście poza wspomnianymi publikacjami nie sposób nie wymienić materiałów edukacyjnych³, reportaży i relacji prasowych⁴, przewodników⁵ powstałych jeszcze w okresie międzywojennym, w swojej treści nawiązujących do najsłynniejszych miejsc w Wilnie i na Wileńszczyźnie, nierozdzielnie związanych z życiem i działalnością Józefa Piłsudskiego. Wiedzę dotyczącą przedmiotowego zagadnienia uzupełniają publikacje popularnonaukowe, które ukazały się w minionym trzydziestoleciu⁶.

W uroczystościach pogrzebowych serca Józefa Piłsudskiego można odnaleźć akcenty, świadczące o symbolicznym związku tego wydarzenia z Olsztynem. Chodzi o ppłk. inż. Kazimierz Goebela pseudonim „Taternik” – żołnierza Pierwszej Kompanii Kadrowej, ówczesnego pracownika wileńskiej Dyrekcji Okręgu Poczty i Telegrafów, który znalazł się wśród osób niosących urnę z sercem marszałka. Po II wojnie światowej Goebel sprawował m.in. funkcję wicedyrektora Dyrekcji Okręgu Poczty i Telegrafów w Olsztynie, a w latach 1950–1966 pracował jako specjalista w dziedzinie teleelektryki w Olsztyńskim Przedsiębiorstwie Budownictwa Miejskiego w Olsztynie⁷.

² H. Hein, *Der Piłsudski-Kult und seine Bedeutung für den polnischen Staat 1926–1939*, Marburg 2002, s. 512.

³ Warto tutaj zwrócić uwagę np. na pracę Władysława Arcimowicza – zbiór tekstów i przedruków, dotyczący życia i działalności marszałka. Materiał miał charakter edukacyjny i został przygotowany z okazji 15 rocznicy wyzwolenia Wilna. Część pierwsza dotyczyła dzieciństwa i lat szkolnych J. Piłsudskiego, druga – działalności w Wilnie i na Wileńszczyźnie przed I wojną światową, a trzecia zawierała źródła z okresu wyprawy wileńskiej. Kolejne partie publikacji odnosiły się odpowiednio do odnowienia uniwersytetu, walk dyplomatycznych o Wilno oraz sytuacji Wileńszczyzny po 1920 r. Opracowanie Arcimowicza miało służyć nauczycielom do prowadzenia lekcji, stanowiąc jednocześnie modelowy przykład sanacyjnej ideologii wychowawczej. *Marszałek Józef Piłsudski w Wilnie i na Wileńszczyźnie*. Wypisy, oprac. W. Arcimowicz, Wilno 1934. Zbiór Arcimowicza ukazywał się jako dodatek do Dziennika Urzędowego Kuratorium Okręgu Szkolnego Wileńskiego. Zob. – U. Wróblewska, „Biblioteczka Poradni Dydaktyczno-Wychowawczej przy Kuratorium Okręgu Szkolnego Wileńskiego” jako forma pomocy dla nauczycieli szkoły powszechnej na Wileńszczyźnie i Nowogródzczyźnie w II Rzeczypospolitej, w: *Działalność instytucji wydawniczych na rzecz oświaty i edukacji w XX i pierwszych latach XXI wieku*, red. I. Michalska, G. Michalski, Łódź 2014, s. 103–104; M. Juścińska, *Marja z Billewiczów Piłsudska* – dodatek do nr 5 Dziennika Urzędowego Kuratorium Wileńskiego Okręgu Szkolnego, Wilno 1936, s. 3–4.

⁴ B.W. Świącicki, *Wilno w promieniach serca wielkiego Marszałka*. Reportaż z zapomnianych domów „Miłego Miasta”, „Kurier Wileński”, nr 130, 12 V 1936, s. 5–6.

⁵ J. Klos, *Wilno. Przewodnik krajoznawczy*, Wilno 1937, s. 289–290. Informacja o istnieniu mauzoleum J. Piłsudskiego została zamieszczona w trzecim wydaniu, które ukazało się cztery lata po śmierci autora.

⁶ J. Surwiło, *Wileńskimi śladami Józefa Piłsudskiego*, Wilno 1992, s. 33.

⁷ Kazimierz Fryderyk Goebel (1893–1966), inżynier elektryk, organizator wojsk łączności i sieci telekomunikacyjnej okręgu wileńskiego. Student belgijskich i francuskich uczelni politechnicznych. Dyplom inżyniera elektryka uzyskał w 1920 r. w Instytucie Elektrotechnicznym w Grenoble, członek Związku Strzeleckiego. 6 VIII 1914 r. z krakowskich Oleandrów wyruszył wraz z I Kompanią Kadrową na front. W latach 1916–1918 członek Polskiej Organizacji

Józef Piłsudski wielokrotnie, słowem i czynem, wyrażał swój szczególny stosunek do Wilna – ukochanego miasta, miasta młodości i miejsca, do którego zawsze chętnie wracał⁸. Miłość marszałka do Wilna uwidoczniła się m.in. w pełnym emocji przemówieniu, wygłoszonym 12 VIII 1928 r. podczas VII Zjazdu Legionistów w Wilnie. Transmisję ze spotkania odbywającego się w sali teatru na Pohulanec przeprowadziła wileńska rozgłośnia Polskiego Radia. Wówczas to marszałek po raz pierwszy publicznie użył określenia „miłe miasto”. W swojej mowie nawiązywał do piękna wileńskiego krajobrazu oraz wielowiekowego dziedzictwa kulturowego Wilna, nierozzerwalnie związanego z panowaniem Jagiellonów i Stefana Batorego. Mocno akcentował również silną więź emocjonalną z Wilnem, przejawiającą się chociażby w tym, że myśl o rodzinnym mieście podtrzymywała go na duchu podczas pobytu w więzieniu w Magdeburgu. Piękne podsumowanie uczuć, którymi marszałek darzył Wilno stanowi wypowiedziane przez niego stwierdzenie: *Wszystko piękno w mej duszy przez Wilno pieszczone. Tu pierwsze słowa miłości, tu pierwsze słowa mądrości, tu wszystko czem dziecko i młodzieniec żył w pieszczocie z murami i w pieszczocie z pagórkami. Jedno z najpiękniejszych miast w świecie*⁹. W trakcie tego wystąpienia Piłsudski wyraził wolę złożenia jego serca na niewielkim cmentarzu wojskowym na wileńskiej Rossie, tuż obok mogił żołnierzy poległych podczas walk o Wilno w 1919 r.¹⁰

Poza wspomnianym przemówieniem, wygłoszonym na VII Zjeździe Legionistów, szczególny stosunek marszałka do Wilna unaoczniał się w różnego rodzaju działaniach – także tych o charakterze politycznym i militarnym. To właśnie w Wilnie 22 IV 1919 r. Józef Piłsudski wygłosił jedną ze swoich najsłynniejszych deklaracji politycznych – odezwę zatytułowaną *Do mieszkańców byłego Wielkiego Księstwa*

Wojskowej. Po odzyskaniu niepodległości Kazimierz Goebel do 1935 r. służył w wojskach łączności, m.in. w Oddziale IV (Łączności) Sztabu Generalnego WP. Kazimierz Goebel był również członkiem Komisji Likwidacyjnej gen. Lucjana Żeligowskiego powołanej do życia po przewrocie majowym. Miała ona na celu unormowanie stosunków w wojsku oraz przeciwdziałanie zatargom oficerów na tle wydarzeń z połowy maja. W latach 1929–1934 Goebel był szefem łączności w Ministerstwie Spraw Wojskowych, a po przejściu do służby cywilnej w 1935 r. podjął pracę w wileńskiej Dyrekcji Okręgu Pocht i Telegrafów. Po wojnie zamieszkał w Olsztynie kontynuując pracę zawodową. Zmarł na zawał serca 11 XI 1966 r. Spoczywa na cmentarzu komunalnym przy ul. Poprzecznej w Olsztynie. Zob. – S. Miszczak, *Historia radiofonii i telewizji w Polsce*, Warszawa 1972, s. 15–16, 51, 81; *Pismo ministra spraw wojskowych marsz. J. Piłsudskiego o powołaniu Komisji Likwidacyjnej pod przewodnictwem gen. broni L. Żeligowskiego*, Warszawa 18 V 1926 oraz *Pismo p.o. szefa Sztabu Generalnego gen. bryg. S. Burhardta-Bukackiego ustalające skład osobowy Komisji Likwidacyjnej*, Warszawa 18 V 1926, w: Z. Cieślowski, *Zamach stanu. Materiały źródłowe do przewrotu majowego*, Warszawa 2002, s. 169–171.

⁸ Badacze zgodnie podkreślają, że szczególny stosunek Józefa Piłsudskiego do Wilna ukształtował się w latach 1874–1899. W sumie J. Piłsudski mieszkał w Wilnie przez dziewięćnaście lat – wyłączając lata studenckie oraz czas zesłania na Syberię. W tym okresie rodzina Piłsudskich kilkakrotnie zmieniała adres zamieszkania. Zob. – A. Srebrakowski, *Elementy pamięci o Józefie Piłsudskim w Wilnie i na Wileńszczyźnie w latach 1935–1939*, Regiony i Pogranicza, nr 6–7, Olsztyn 2019, s. 138–140; M. Jackiewicz, *W stronę Litwy*, Olsztyn 2019, s. 250–254.

⁹ J. Piłsudski, *Pisma zbiorowe*, red. K. Świtalski t. 9, Warszawa 1937, s. 127–128. Emocjonalne wystąpienie Piłsudskiego odbiło się szerokim echem w całym kraju, zob. np. *Przebieg i przemówienia wielkiego zjazdu legionistów w Wilnie w dniu 12 sierpnia*, „Drwęca”, nr 96, 18 VIII 1928, s. 1–2.

¹⁰ J. Piłsudski, *1926–1930. Przemówienia, wywiady i artykuły*, zebrali do druku A. Anusz i W. Pobóg-Malinowski, Warszawa 1931, s. 166.

Litewskiego. W jego zamyśle, po zwycięstwie nad bolszewikami na obszarach dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego miało powstać sfederowane z Rzeczpospolitą państwo, będące domem miejscowych Polaków, ale także Litwinów, Żydów i Białorusinów. Tym samym, według koncepcji marszałka Wilno utrzymałoby stołeczny charakter. Powyższy projekt, jeden z fundamentów polityki federacyjnej Piłsudskiego, nie został jednak zrealizowany ze względu na animozje pomiędzy narodami, zamieszkującymi ziemię przedrozbiorowej Rzeczypospolitej – głównie Litwinami i Polakami¹¹. Wilno, wbrew założeniom marszałka zostało zatem zdegradowane do roli miasta wojewódzkiego, wciśniętego w „worek” pomiędzy niepodległą Litwą a ZSRR¹². Ostatnią próbę ratowania koncepcji federacyjnej stanowiło utworzenie w październiku 1920 r. Litwy Środkowej. Także w tym politycznym projekcie Wilno odgrywało kluczową rolę. Józef Piłsudski reprezentował bowiem pogląd, że niepodległa Litwa nie będzie w stanie funkcjonować bez Wilna i w związku z tym zawiąże porozumienie z Polakami¹³. Utworzenie Litwy Środkowej z zamiślem utrzymania koncepcji federacyjnej nie przyniosło jednak pożądanych efektów. W tej sytuacji uznano, że najlepszą drogą do rozwoju Ziemi Wileńskiej będzie włączenie tego regionu w struktury administracyjne państwa polskiego.

Kolejne działanie, świadczące o wyjątkowym podejściu marszałka do Wilna dotyczyło rozmieszczenia poszczególnych oddziałów Wojska Polskiego po zakończeniu walk o granice. Garnizon wileński, z racji swojego położenia pełnił ważną rolę strategiczną. Stąd też do miasta w całości sprowadzono elitarną 1 Dywizję Piechoty Legionów (DPL), w skład której wchodziły: dowództwo, 1, 5 i 6 Pułk Piechoty oraz 1 Pułk Artylerii Polowej¹⁴. U podstaw tej decyzji leżały argumenty natury strategicznej. Niemniej jednak pamiętać należy, że ulokowanie w Wilnie 1 Dywizji Piechoty Legionów stanowiło spełnienie życzenia marszałka Piłsudskiego. Warto przy tym zaakcentować, że paradoksalnie większość żołnierzy 1 DPL wywodziła się z centralnej Polski. „Ofiarą” takiego rozwiązania stał się m.in. 85 Pułk Piechoty – jednostka wywodząca się z Samoobrony Litwy i Białorusi, zaangażowana w działania generała Żeligowskiego w ramach tzw. „buntu”, którą ostatecznie umieszczono w zabudowaniach po byłym szpitalu psychiatrycznym w Nowej Wilejce¹⁵.

Nie wolno również zapominać o znaczeniu jakie w duchowości marszałka, podobnie jak każdego Wilnianina, miał kult Matki Boskiej Ostrobramskiej. Więż ta, co godne odnotowania, obecna była w różnych momentach życia marszałka.

¹¹ K. Buchowski, *Józef Piłsudski a Litwa*, Regiony i Pogranicza, nr 6–7, Olsztyn 2019, s. 110.

¹² M.K. Pawlikowski, *Wojna i sezon*, Warszawa 1989, s. 196.

¹³ P. Łossowski, *Po tej i tamtej stronie Niemna. Stosunki polsko-litewskie 1883–1939*, Warszawa 1985, s. 94.

¹⁴ 1 Dywizja Piechoty Legionów była jedyną w Polsce, której wszystkie pułki stacjonowały w tym samym garnizonie. Zob. – A. Dobroński, *Wojsko w Wilnie w czasie pokoju (1922–1939)*, Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska, t. 28/29, Białystok 2016, s. 35–36.

¹⁵ S. Kucharski, *Ostatni fort zachodu ku wschodnim rubieżom. Wilno jako obóz i obszar warowny w latach 1922–1939*, Przegląd Historyczno-Wojskowy, t. 2–3, Warszawa 2016, s. 180–183.

Według słów drugiej żony – Aleksandry Piłsudskiej, medalik z Matką Boską Ostrobramską zawsze znajdował się w kieszeni munduru Józefa Piłsudskiego¹⁶. Po odbiciu miasta z rąk bolszewików w kwietniu 1919 r., marszałek złożył symboliczne podziękowanie Matce Boskiej Ostrobramskiej, umieszczając wotum z prostymi słowami *Dzięki Ci Matko za Wilno* na ścianie Kaplicy Ostrobramskiej. Warto w tym miejscu podkreślić że akt uroczystego powitania Józefa Piłsudskiego oraz wręczenia symbolicznych kluczy po wyzwoleniu Wilna odbył się także w Ostrej Bramie¹⁷. Do dnia dzisiejszego religijność marszałka Józefa Piłsudskiego stanowi przedmiot dyskusji historyków. Można pokusić się o stwierdzenie, że kult Matki Boskiej Ostrobramskiej stanowił kolejne silne spoiwo łączące marszałka i miasto nad Wilią¹⁸.

Jak zauważa Aleksander Srebrakowski sentymentalne podejście Józefa Piłsudskiego do grodu nad Wilią przynosiło także wymierne korzyści miastu. Jako przykład posłużyć może Uniwersytet Stefana Batorego. Ówczesny Naczelnik Państwa był jednym z inicjatorów odnowienia wileńskiej Alma Mater, co stało się faktem 11 X 1919 r.¹⁹. Ponowne otwarcie uczelni wyższej w Wilnie umocniło więź Piłsudskiego z rodzinnym miastem. Marszałek chętnie gościł na Uniwersytecie Stefana Batorego przy okazji różnych uroczystości, regularnie wspierając placówkę finansowo²⁰.

Nie ulega wątpliwości, że Józef Piłsudski był, obok gen. Lucjana Żeligowskiego jednym z najpopularniejszych polityków na Wileńszczyźnie. Cieszył się ogromną wdzięcznością i szacunkiem mieszkańców ze względu na doprowadzenie do włączenia Ziemi Wileńskiej w granice Rzeczypospolitej²¹.

Swego rodzaju podsumowaniem opisanego wcześniej stosunku Piłsudskiego do Wilna są rozważania jednej z najbliższych marszałkowi osób – cytowanej już Aleksandry Piłsudskiej. Jak podkreślała, Piłsudski kochał w Wilnie „każdy

¹⁶ A. Piłsudska, *Wspomnienia*, Warszawa 1998, s. 185.

¹⁷ J. Kłos, op. cit., s. 39. Warto w tym miejscu wspomnieć, że 2 VII 1927 r. odbyła się uroczysta koronacja obrazu Matki Boskiej Ostrobramskiej. Aktu koronacji dokonał kard. Aleksander Kakowski – ówczesny metropolita warszawski. W uroczystościach, poza Józefem Piłsudskim, uczestniczyli inni przedstawiciele władz państwowych i kościelnych, m.in. Prezydent RP Ignacy Mościcki oraz Prymas Polski kard. August Hlond. Wydarzenie to już przez współczesnych było porównywane do ślubów lwowskich króla Jana Kazimierza. Zob. – M. Skrudlik, *Cudowny obraz najświętszej Maryi Panny Ostrobramskiej*, Wilno 1938, s. 87; J. Wąsowicz, *Koronacja Matki Boskiej Ostrobramskiej w Wilnie 2 lipca 1927 roku*, Rocznik Skrzatuski, t. 5, Koszalin 2017, s. 163–165.

¹⁸ Różne aspekty religijności J. Piłsudskiego zostały poddane analizie, m.in. w teologicznej pracy jezuity o. Józefa Warszawskiego – ideowo związanego ze środowiskiem Narodowej Demokracji, zob. – J. Warszawski, *Piłsudski a religia*, Warszawa 1999, s. 538; miejsce i rola marszałka Piłsudskiego w relacjach na linii państwo–kościół: A. Garlicki, *Siedem mitów Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 2013, s. 112–113, 116.

¹⁹ B. Podolski, *Zarys dziejów Uniwersytetu Wileńskiego*, w: *Pamiętnik Wileński*, red. H. Chocianowiczowa, K. Okulicz, F. Wysłouch, Londyn–Łomianki 2010, s. 164–165.

²⁰ A. Srebrakowski, op. cit., s. 140; *Album obchodu 350-lecia Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie*, Zbiory Specjalne Instytutu Północnego im. W. Kętrzyńskiego w Olsztynie, sygn. II A/W-14.

²¹ M. Lepecki, *Pamiętnik adiutanta Marszałka Piłsudskiego*, Warszawa 1987, s. 244.

kamień²², co znacząco wpłynęło na postrzeganie miasta przez nią samą. W swoich wspomnieniach pisała: *Na Wilno nauczyłam się patrzeć oczami męża*²². Trudno się zatem dziwić, że Aleksandra Piłsudska uznała włączenie Wilna i Wileńszczyzny w granice Rzeczypospolitej w 1922 r. za posunięcie ze wszech miar uzasadnione, zarówno pod względem politycznym jak i kulturowym²³.

Mając na uwadze zaprezentowaną powyżej rolę jaką odgrywało Wilno, zarówno w życiu jak i działalności marszałka, niezaprzeczalnym jest, że miasto nad Wilią stało się w latach 1936–1939 jednym z głównych miejsc kultu Józefa Piłsudskiego. Warto pamiętać, że ów kult funkcjonował w świadomości społeczeństwa polskiego w zasadzie już u progu niepodległej Rzeczypospolitej – wyrastając z „legandy Komendanta”²⁴. Jednym z najbardziej charakterystycznych jego przejawów, zwłaszcza przed przewrotem majowym, były obchody imienin Józefa 19 marca²⁵. Po 1926 r. kult marszałka Piłsudskiego bez wątplenia stanowił wypadkową przemian politycznych do jakich doszło po zamachu stanu, przybierając wymiar instytucjonalny. Niezależnie od tego, wielu obywateli II Rzeczypospolitej w sposób autentyczny wyrażało uznanie dla dokonań Józefa Piłsudskiego. Źródła takiego podejścia mają dwojaką genezę. Z jednej strony trudno podważać zasługi marszałka Piłsudskiego dla odzyskania niepodległości. Z drugiej zaś kult Piłsudskiego, zwłaszcza w pierwszych latach istnienia niepodległej Rzeczypospolitej, pełnił rolę swoistego spoiwa integrującego polskie społeczeństwo, żyjące dotąd w trzech różnych państwach zaborczych²⁶.

12 V 1935 r. o 20:45 w Belwederze umiera marszałek Józef Piłsudski. W związku z tym wydarzeniem w kraju ogłoszono sześciotygodniową żałobę narodową, podczas której obowiązywał zakaz organizacji imprez o charakterze kulturalnym i rozrywkowym²⁷. Centralne uroczystości związane z pogrzebem marszałka Piłsudskiego miały odbyć się w Warszawie, Krakowie i Wilnie²⁸. Ze względu na fakt, że organizacja i przebieg uroczystości pogrzebowych Józefa Piłsudskiego były już tematem wielu opracowań w niniejszym materiale autor skupił się jedynie na wątku wileńskim tego wydarzenia.

²² A. Piłsudska, op. cit., s. 28–29.

²³ I. Fedorowicz, *Między prawdą a legendą o Marszałku. Wspomnienia Aleksandry Piłsudskiej*, Rocznik Stowarzyszenia Naukowców Polaków Litwy, t. 20, Wilno 2020, s. 258.

²⁴ Ibidem, s. 253. Jeden z pierwszych przejawów budowania legandy marszałka stanowiło ukazanie się w 1916 r. w Wilnie antologii pt. *Pieśń o Józefie Piłsudskim*.

²⁵ J. Załączny, *Kult Józefa Piłsudskiego przed i po maju*, Niepodległość i Pamięć, nr 3 (55), Warszawa 2016, s. 60–65.

²⁶ P. Cichoracki, *Z nami jest On. Kult Marszałka Józefa Piłsudskiego w Wojsku Polskim w latach 1926–1939*, Wrocław 2001, s. 7–8.

²⁷ Uroczystości żałobne ku czci marszałka Piłsudskiego organizowały także środowiska polskie poza granicami kraju – np. w Olsztynie. 14 maja, w katedrze św. Jakuba, ks. Jan Hanowski odprawił mszę za duszę zmarłego. Nauczyciele oraz przedstawiciele Związku Polaków w Niemczech wysłali do Aleksandry Piłsudskiej depesze kondolencyjne, a na uroczystości pogrzebowe do Warszawy wyjechała delegacja, w skład której weszli m.in. Seweryn Pieniężny i Juliusz (Julian) Małewski. Archiwum Akt Nowych w Warszawie (dalej: AAN), Ambasada RP w Berlinie, *Żałoba po śmierci Marszałka Józefa Piłsudskiego na Warmji i Mazowszu Pruskiem*, sygn. 474/3242, k. 270–279.

²⁸ J. Załączny, op. cit., s. 71.

Zgodnie z wolą zmarłego, jego serce zostało wyjęte z ciała i 13 V 1935 r. umieszczone w tymczasowej szklanej urnie. Dopiero niespełna dwa tygodnie po uroczystościach pogrzebowych, tj. 30 V, serce marszałka trafiło do srebrnej urny z wizerunkiem orła i napisem *Serce Józefa Piłsudskiego. 12 maja 1935*. Tego samego dnia, w asyście Aleksandry Piłsudskiej oraz przedstawiciele władz państwowych zabezpieczone serce wysłano do Wilna²⁹.

31 V odbyły się uroczystości złożenia serca Piłsudskiego w kościele św. Teresy. Kondukt pogrzebowy z sercem marszałka przebył drogę od dworca do Kaplicy Ostrobramskiej. Na jego trasie zgromadziły się tłumy Wilnian, które w ciszy obserwowały to symboliczne wydarzenie. Po dotarciu lektyki z sercem marszałka do Kaplicy Ostrobramskiej, rozpoczęła się uroczysta msza święta, celebrowana przez biskupa Kazimierza Michalkiewicza³⁰. W kaplicy, poza wartą honorową, znajdowała się tylko najbliższa rodzina. Przedstawiciele wojska, władz państwowych i mieszkańcy Wilna uczestniczyli w nabożeństwie tłumnie wypełniając ulicę Ostrobramską³¹. Jak wspomniano, wcześniej urnę po zakończeniu nabożeństwa umieszczono w kościele św. Teresy, a wdowa po wizycie na Rossie opuściła Wilno jeszcze tego samego dnia³². Na dworcu pożegnali ją m.in. ówczesny minister spraw wewnętrznych Marian Zyndram-Kościałkowski³³, wojewoda wileński Władysław Jaszczolt³⁴ oraz przedstawiciele Komitetu Obywatelskiego Uroczystości Pogrzebowych i Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego w Wilnie³⁵.

Gremium to skupiało przedstawiciele lokalnych elit, związanych z obozem sanacyjnym. Do głównych zadań Komitetu należało: sprowadzenie zwłok Marii Piłsudskiej,

²⁹ A. Srebrakowski, op. cit., s. 143.

³⁰ Kazimierz Michalkiewicz (1865–1940), duchowny katolicki, zwolennik przyłączenia Wileńszczyzny do Polski. Podczas posługi rozwijał działalność charytatywną i oświatową wśród Polaków na Wileńszczyźnie. W latach 1923–1940 Michalkiewicz był biskupem pomocniczym wileńskim. Zob. – T. Krahel, *Zarys dziejów (Archi)Diecezji Wileńskiej*, Studia Teologiczne, nr 5–6, Białystok–Drohiczyń–Łomża, 1987–1988, s. 30–32, 66.

³¹ Wśród uczestników uroczystości znaleźli się m.in. b. premier Aleksander Prystor, prezes Najwyższej Izby Kontroli Jakub Krzemiński oraz generałowie Stefan Dąb-Biernacki, Eugeniusz Godziejewski, Aleksander Litwinowicz, Stanisław Skwarczyński i Lucjan Żeligowski. *Wilno, ukochane miasto Marszałka, przyjęło Jego serce wśród bicia dzwonów*, „Ilustrowany Kurier Codzienny”, nr 151, 2 VI 1935, s. 6.

³² „*Mile Miasto*” *przyjęło serce Wodza Narodu*, „Słowo”, nr 148, 1 VI 1935, s. 1.

³³ Marian Zyndram-Kościałkowski (1892–1946), urodzony niedaleko Kowna w majątku Ponedel, oficer Wojska Polskiego, polityk obozu sanacyjnego. W okresie walk o niepodległość należał do Polskiej Organizacji Wojskowej. Uczestniczył w „buncie” gen. L. Żeligowskiego, dowodząc grupą „Bieniakonie” zajmującą Wilno. Następnie Kościałkowskiego wybrano posłem na Sejm RP z ramienia PSL-Wyzwolenie (1922). Po zamachu majowym, poseł z ramienia Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem. W latach 1930–1932 wojewoda białostocki, od 28 VI 1934 r. do 13 X 1935 r. minister spraw wewnętrznych, a następnie do 15 V 1936 r. Prezes Rady Ministrów. Zmarł na emigracji w Wielkiej Brytanii. Zob. – J. Gooclon, *Rząd Mariana Zyndrama-Kościałkowskiego, 13 X 1935 – 15 V 1936: pierwszy gabinet powołany w dobie obowiązywania Konstytucji kwietniowej*, Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa, t. 9, nr 4, Kraków 2016, s. 550–551; A. Chojnowski, *Marian Zyndram-Kościałkowski, premier Rzeczypospolitej 13 X 1935 – 15 V 1936*, w: *Prezydenci i premierzy Drugiej Rzeczypospolitej*, red. A. Chojnowski, P. Wróbel, Wrocław 1992, s. 346–347.

³⁴ Władysław Jaszczolt (1883–1962), prawnik, polityk i urzędnik państwowy w II Rzeczypospolitej. W latach 1926–1933 wojewoda łódzki, a następnie w latach 1933–1935 wojewoda wileński. Zob. – *Władysław Jaszczolt*, w: *Czy wiesz kto to jest?*, red. S. Łoza, Warszawa 1938, s. 297.

³⁵ *Odjazd P. Marszałkowej Piłsudskiej*, „Słowo”, nr 148, 1 VI 1935, s. 1.

organizacja uroczystości związanych ze złożeniem serca marszałka oraz „trwałe uwiecznienie pamięci Marszałka Piłsudskiego”. Pracami Komitetu kierował wojewoda Jaszczolt. Oprócz niego, w prezydium zasiadali senator Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem (BBWR) Witold Abramowicz³⁶, poseł BBWR Alfred Birkenmayer³⁷, prezydent Wiktor Maleszewski³⁸, biskup Michalkiewicz, generał Stanisław Skwarczyński³⁹, rektor USB Witold Staniewicz⁴⁰, kurator Kazimierz Szelański⁴¹ oraz prezes

³⁶ Witold Abramowicz (1874–1940/41), polski polityk, członek grupy krajowców wileńskich, zwolennik koncepcji federacyjnej marszałka Józefa Piłsudskiego, członek Tymczasowej Komisji Rządzącej Litwy Środkowej, senator RP z ramienia Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem, publicysta „Przeglądu Wileńskiego”. Po agresji Armii Czerwonej aresztowany przez NKWD, zmarł w głębi Rosji. Zob. – M. Smogorzewska, *Posłowie i Senatorowie Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1939. Słownik biograficzny*, t. 1: A–D, Warszawa 1998, s. 33.

³⁷ Alfred Józef Birkenmayer (1892–1977), członek Związku Strzeleckiego, Związku Walki Czynnej i Polskiej Organizacji Wojskowej. Na Wileńszczyznę trafił w latach 30. i kierował sekretariatem wojewódzkim BBWR. W latach 1928–1935 poseł na Sejm RP z ramienia BBWR. W latach 1935–1936 naczelnik wydziału społeczno-politycznego Urzędu Wojewódzkiego w Wilnie. W czasie II wojny światowej służył w Polskich Siłach Zbrojnych na Zachodzie w stopniu majora. Po wojnie mieszkał w Kanadzie, gdzie zmarł. Zob. – M. Smogorzewska, op. cit., s. 141.

³⁸ Wiktor Maleszewski (1883–1941), lekarz, oficer Wojska Polskiego, prezydent Wilna w latach 1932–1939. Po zajęciu Kresów Wschodnich przez Armię Czerwoną został aresztowany przez NKWD. Zginął po wybuchu wojny radziecko-niemieckiej w lipcu 1941 r. w czasie ewakuacji więźniów w Starej Wilejce. *Wiktor Maleszewski*, w: *Kto był kim w II Rzeczypospolitej*, red. J. Majchrowski, Warszawa 1994, s. 357.

³⁹ Stanisław Skwarczyński (1888–1981), generał brygady Wojska Polskiego, szef Obozu Zjednoczenia Narodowego, żołnierz Legionów. Po odzyskaniu niepodległości dowodził m.in. 5 Pułkiem Piechoty Legionów w Wilnie a także 1 i 3 Dywizją Piechoty Legionów. W styczniu 1938 r. przeniesiony w stan spoczynku. Objął kierownictwo Obozu Zjednoczenia Narodowego po płk. Adamie Kocu. W Wilnie głośnym echem odbiła się prestiżowa porażka poniesiona przez generała w wyborach do Sejmu V kadencji w listopadzie 1938 r. Skwarczyński uzyskał w nich o ponad 2 tysiące mniejszą liczbę głosów od będącego w opozycji do ówczesnego obozu władzy gen. Lucjana Żeligowskiego. Obaj politycy znaleźli się ostatecznie w Sejmie. Okres II wojny światowej gen. S. Skwarczyński spędził w niemieckich obozach. Po wojnie przebywał na emigracji w Wielkiej Brytanii. Zmarł w Londynie. Zob. – M. Wrzosek, *Stanisław Eugeniusz Skwarczyński* (ipb.nina.gov.pl/biografia/stanislaw-eugeniusz-skwarczynski; dostęp: 15 II 2021 r.).

⁴⁰ Witold Staniewicz (1887–1966), urodził się w Wilnie i wywodził z rodziny szlacheckiej od wieków zamieszkującej ziemię b. Wielkiego Księstwa Litewskiego, absolwent Wydziału Rolniczego Politechniki w Monachium. Uczestnik wojny polsko-bolszewickiej, odznaczony orderem *Virtuti Militari* V klasy. Po zakończeniu walk o granice Staniewicz zaangażował się w pracę naukową na Uniwersytecie Stefana Batorego oraz działalność polityczną. 20 VI 1926 r. został powołany na stanowisko ministra reform rolnych w rządzie Kazimierza Bartla, sprawując ten urząd przez cztery lata. Tylko przez dwa lata sprawował mandat poselski z ramienia BBWR. W 1932 r. wycofał się z działalności politycznej. W latach 1933–1937 W. Staniewicz, przez dwie kadencje, piastował funkcję rektora Uniwersytetu Stefana Batorego. II wojnę światową Staniewicz przeżył w Wilnie, angażując się m.in. w tajne nauczanie. W 1945 r. wyjechał do Poznania, gdzie kontynuował pracę naukową oraz działalność społeczną. Zmarł w Poznaniu 14 VII 1966 r. Zob. – M. Łapa, *Witold Staniewicz. Minister reform rolnych w latach 1926–1930*, w: *Studia z historii społeczno-gospodarczej XIX i XX wieku*, red. W. Puś, t. 6, Łódź 2009, s. 236–237, 240, 254–255.

⁴¹ Kazimierz Sylwester Szelański (1885–1976), pochodził z ziemi dobrzyńskiej, z rodziny o tradycjach nauczycielskich. Po ukończeniu seminarium nauczycielskiego Szelański pracował w wiejskich szkołach w okolicach Warszawy. W tym czasie wstąpił do Polskiej Partii Socjalistycznej. W latach 1912–1915 ukończył studia na wydziale przyrodniczym uniwersytetu w Montpellier. Od 1 XI 1919 r. do 11 XI 1921 r. uczestniczył w organizowaniu szkolnictwa na ziemiach wschodnich. 11 VIII 1920 r. zgłosił się na ochotnika do Wojska Polskiego. Służbę wojskową pełnił do 9 IX 1920 r., po czym powrócił do pracy w edukacji. 23 XII 1926 r. objął urząd Kuratora Okręgu Szkolnego Wołyńskiego. Po czterech latach pracy na Wołyniu, Szelański został mianowany na analogiczny urząd w Wilnie, który sprawował do 1 IX 1936 r. Następnie Kazimierz Szelański pracował jako wizytator administracyjny, a w pierwszych miesiącach II wojny światowej faktycznie kierował b. ministerstwem wyznań religijnych i oświecenia publicznego. W 1940 r. więziony m.in. w obozach w Sachsenhausen i Dachau. W połowie sierpnia wyjechał z Warszawy do Zalesia i powrócił do stolicy dopiero w kwietniu 1945 r., podejmując pracę w ministerstwie oświaty. W latach 1946–1951 Szelański pracował w służbie dyplomatycznej, pełniąc obowiązki konsula generalnego w Antwerpii, Brukseli i Dusseldorfie. Pracę zawodową kontynuował do 1963 r. Zmarł w Warszawie w 1976 r. Zob. – T. Szczechura, *Kazimierz Sylwester Szelański*

Syndykatu Dziennikarzy Marian Szydłowski⁴². Komitet podzielono na trzy sekcje – pogrzebową pod kierownictwem gen. Skwarczyńskiego, trwałego uwiecznienia pamięci marszałka, na czele której stanął rektor Staniewicz i finansową – pod przewodnictwem prezydenta Maleszewskiego⁴³.

1 VI 1935 r. do Sugint przybyła polska delegacja z siostrzeńcem marszałka – Czesławem Kadenacym i adiutantem kpt. Mieczysławem Lepeckim na czele. Litwini, pomimo braku formalnych stosunków dyplomatycznych wyrazili zgodę na ekshumację szczątków Marii Piłsudskiej. Wydarzenie miało niezwykle uroczystą oprawę. We mszy odprawionej w języku polskim przez miejscowego proboszcza, uczestniczyli przedstawiciele wszystkich towarzystw polskich na Litwie, delegacja Polaków z Kowna oraz okoliczni ziemianie. Prochy złożono w tej samej trumnie, w której przewożono z Warszawy do Krakowa zwłoki Józefa Piłsudskiego. Po przyjeździe do Wilna, ciało Marii Piłsudskiej spoczęło w dolnej kaplicy kościoła św. Teresy. Tym samym rozpoczęto przygotowania do powtórnego pogrzebu matki marszałka i serca Józefa Piłsudskiego⁴⁴.

Zadanie upamiętnienia zmarłego marszałka powierzono Naczelnemu Komitetowi Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego. Podobne gremium, najprawdopodobniej utworzono jednak nieco wcześniej z inspiracji Artura Śliwińskiego – byłego premiera, historyka i jednego z bliskich współpracowników Józefa Piłsudskiego. Oficjalna inauguracja działalności Komitetu odbyła się 6 VI 1935 r. na Zamku Królewskim w Warszawie. Dokonał jej prezydent Ignacy Mościcki, powołując w skład organizacji ok. 130 osób, w tym prominentnych przedstawicieli obozu sanacyjnego, m.in. Walerego Sławka, Edwarda Rydza-Śmigłego, Tadeusza Kasprzyckiego, byłego wojewodę wileńskiego Władysława Raczkiewicza. Obecność znanych polityków i oficerów Wojska Polskiego miała dać impuls do wsparcia finansowego Komitetu zarówno ze strony sfer rządowych jak i samorządów⁴⁵. Działania mające na celu upamiętnienie marszałka Piłsudskiego faktycznie koordynował jednak wydział wykonawczy Komitetu, którym kierował Bolesław

(1885–1976), *Przegląd Historyczno-Oświatowy*, nr 3, Warszawa 1976, s. 379–389; *Dziennik Urzędowy Kuratorium Okręgu Szkolnego Wileńskiego*, nr 3, Wilno, 1 III 1931, s. 39.

⁴² Marian Szydłowski, dziennikarz, redagował m.in. kronikę sądową na łamach „Słowa”. Szydłowski był zesłany na Syberię gdzie poznał wdowę po płk. Sergiuszu Miasojedowie (bohaterze powieści J. Mackiewiczza), z którą wziął ślub. Po powrocie z zesłania osiedli w Wilnie. Szydłowski z czasem został dyrektorem wileńskiego oddziału Polskiej Agencji Telegraficznej i prezesem Syndykatu Dziennikarzy Wileńskich. Zob. – J. Zieliński, *Sprawy i sprawy Miasojedowów*, Archiwum Emigracji. Studia–szkice–dokumenty, z. 5/6, Toruń 2002/2003, s. 225–226.

⁴³ *Obrazy komitetu uroczystości pogrzebowych w Wilnie*, „Słowo”, nr 137, 21 V 1935, s. 5.

⁴⁴ *Trumna Matki Marszałka przybyła do Wilna*, „Słowo”, nr 149, 2 VI 1935, s. 1; A. Srebrakowski, op. cit., s. 143–144; M. Lepecki, op. cit., s. 341–343. Jak podaje Aleksander Srebrakowski ekshumacja szczątków Marii Piłsudskiej stanowiła kolejny precedens w stosunkach polsko-litewskich. Odpowiednio w 1927 r. i w marcu 1935 r. władze polskie wyraziły zgodę na przyjazd do Wilna delegacji litewskiego rządu aby mogły one uczestniczyć w pogrzebach liderów litewskiego odrodzenia narodowego Jonasa Basanavičiusa i Petrasa Vileišisa.

⁴⁵ P. Cichoracki, *Naczelny Komitet Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego 1935–1939 – mechanizmy działania*, *Dzieje Najnowsze*, t. 34, nr 4, Warszawa 2002, s. 37–38.

Wieniawa-Długoszowski, a wspierali go m.in. Bogusław Miedziński, Adam Koc i Stefan Starzyński. Wydział monitorował w szczególności inicjatywy spontaniczne, starając się wyeliminować przedsięwzięcia o charakterze komercyjnym bądź nieetycznym. Zdarzały się bowiem przypadki m.in. fikcyjnych kwest pod rzekomym patronatem Komitetu⁴⁶.

Warto w tym miejscu nadmienić, że oprócz budowy mauzoleum na wileńskiej Rossie, do projektów stanowiących przedmiot szczególnego zainteresowania omawianej organizacji należały: budowa krypty i sarkofagu na Wawelu, usypanie kopca na Sowińcu w Krakowie, budowa pomnika w Warszawie, „utrwalenie” Fundacji Stypendialnej mającej na celu pomoc w kształceniu dzieci poległych żołnierzy Wojska Polskiego oraz odbudowa rodzinnego gniazda Piłsudskich w Zułowie⁴⁷.

Wykonanie grobowca na wileńskiej Rossie Naczelny Komitet Uczczenia Pamięci Marszałka Piłsudskiego powierzył profesorowi Wojciechowi Jastrzębowskiemu⁴⁸. Artysta zdecydował się na całkowitą przebudowę ówczesnego cmentarza wojskowego na Rossie. W trakcie prac budowlanych poszerzono obszar kwatery wojskowej, przesuując bieg ulicy Rossa. Tym samym powstał plac o wymiarach 70 × 40 metrów, na którym w pięciu rzędach rozlokowano 160 grobów żołnierskich dotychczas stłoczonych obok siebie. Nieco ponad grobami, na placu o wymiarach 5,5 × 8 metrów, umieszczono grobowiec, który przykrywała płyta z polerowanego czarnego granitu wołyńskiego. Znalazły się na nim cytaty z *Wacława Juliusza Słowackiego*, niżej znak krzyża oraz napis „MATKA I SERCE SYNA”, a na samym dole cytat z *Beniowskiego*⁴⁹. Na czterech rogach prostokąta tworzącego mauzoleum posadzono sosny. Alejkę prowadzącą z ulicy Rossa do grobowca wyłożono kamieniami z Wileńszczyzny i posadzono azalie, takie jak w Sulejówku. Od ulicy cmentarzyk wojskowy oddzielał granitowy mur z bramką w środku, przy której umieszczono kapliczkę z wizerunkiem Matki Boskiej Ostrobramskiej⁵⁰. Prace nad mauzoleum wykonywano w systemie trzymianowym. Z przekazów prasowych wynika, że w całe przedsięwzięcie zaangażowanych było ok. 1500 osób⁵¹.

Warto w tym miejscu dodać, że nadzór nad realizacją tego projektu władze wojewódzkie i ministerialne powierzyły Stanisławowi Lorentzowi – konserwatorowi zabytków województw wileńskiego i nowogródzkiego w latach 1929–1935.

⁴⁶ Ibidem, s. 39–40.

⁴⁷ Ibidem, s. 40.

⁴⁸ Wojciech Jastrzębowski (1884–1963), malarz, grafik, student Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie. Żołnierz Legionów Polskich, członek Polskiej Organizacji Wojskowej. W odrodzonej Rzeczypospolitej m.in. profesor na warszawskiej Akademii Sztuk Pięknych, dyrektor Departamentu Sztuki w Ministerstwie Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, a w latach 1935–1938 senator RP. *Wojciech Jastrzębowski*, w: *Czy wiesz kto to jest?*, red. S. Łoza, Warszawa 1938, s. 296.

⁴⁹ A.L. Korwin-Sokołowski, *U boku Marszałka. Wspomnienia Szefa Gabinetu*, Warszawa 2017, s. 264.

⁵⁰ A. Srebrakowski, op. cit., s. 145–146.

⁵¹ *W hołdzie pamięci Wielkiego Marszałka*, W służbie penitencjarnej: dwutygodnik Straży Więziennej, r. 3, nr 10 (50), Warszawa 1938, s. 4.

Lorentz, sprawujący już wówczas funkcję dyrektora Muzeum Narodowego w Warszawie, podejmując się tego zadania skwitował je następującymi słowami: ...*choć pożegnałem się z Wilnem jako konserwator, zobowiązałem się do końca doprowadzić sprawę urządzenia na Rossie grobowca dla krypty na trumnę matki Marszałka Józefa Piłsudskiego i urnę z jego sercem*⁵². Przyjęcie takiej postawy przez jednego z najwybitniejszych polskich historyków sztuki nie powinno dziwić, ponieważ wielokrotnie akcentował on swoje przywiązanie i sentyment do grodu nad Wilią⁵³.

Początkowo serce Piłsudskiego oraz szczątki jego matki miały być przechowywane w kościele św. Teresy do września 1935 r., czyli planowanego terminu ukończenia prac nad mauzoleum⁵⁴. Niestety, istotny problem stanowiło znalezienie odpowiedniego kamienia do wykonania płyty grobowca. Ostatecznie właściwy materiał na płytę nagrobną znaleziono dopiero na początku 1936 r., w pobliżu Bronisławki na Wołyniu⁵⁵. 18-tonowy gładz wydobyto z ziemi i po rozłożonych na ziemi belkach, toczono ręcznie do najbliższej stacji kolejowej w Kostopolu przez dwa tygodnie⁵⁶. Następnie został on przetransportowany do zakładu kamieniarskiego Bolesława Sypniewskiego w Warszawie. Obróbka płyty trwała do 28 IV 1936 r. Podczas wywożenia z warsztatu niefortunnie odłupano jednak kawałek oszlifowanego już materiału, co zmusiło kamieniarzy do wykonania ponownej obróbki i zamaskowania ubytku. Finalnie kamień wysłano do Wilna, gdzie żołnierze 3 Pułku Artylerii Ciężkiej oraz 3 Pułku Saperów przykryli grobowiec⁵⁷.

Po pokonaniu wszelkich trudności związanych z budową, Wilno i Wileńszczyzna szykowały się do przewidzianych na dwa dni uroczystości, których zwieńczenie stanowił pochówek serca Józefa Piłsudskiego i prochów Marii Piłsudskiej.

Uroczystości pogrzebowe zainaugurowano 11 V o godz 18:00 otwarciem w Bibliotece Uniwersyteckiej wystawy pt. *Marszałek Piłsudski a Wilno*. Zgodnie z założeniami autorów, ekspozycja miała za zadanie ukazać szczególną więź, łączącą Józefa Piłsudskiego z Wilnem i Wileńszczyzną. Wśród prezentowanych przedmiotów znalazły się m.in. zdjęcia, dokumenty, obrazy, popiersia i wszelkie pamiątki, związane z życiem i działalnością marszałka Piłsudskiego. Ekspozyty pochodziły nie tylko ze zbiorów wileńskiej biblioteki uniwersyteckiej, ale także innych bibliotek i osób prywatnych. Przedstawiając życie Józefa Piłsudskiego zachowano chronologię. Stąd też w pierwszych gablotach umieszczono pamiątki z dzieciństwa, lat

⁵² S. Lorentz, *Album wileńskie*, Warszawa 1986, s. 198.

⁵³ Ibidem, s. 218.

⁵⁴ K. Dziuda, *Marian Zyndram-Kościałkowski. Biografia polityczna (1892–1946)*, mps pracy doktorskiej przygotowanej pod kierunkiem prof. dr. hab. Pawła Samusia. Maszynopis w posiadaniu autora tekstu, s. 379; *Min. Kościółkowski zlustrował roboty na cmentarzu Rossa*, „Słowo”, 29 IX 1935, nr 267, s. 5.

⁵⁵ Wieś w gminie Ludwipól powiatu kostopolskiego województwa wołyńskiego. Obecnie nie istnieje.

⁵⁶ Bronisławka była oddalona od stacji w Kostopolu aż o 47,5 km. *W hołdzie pamięci Wielkiego Marszałka...*, s. 5. Po raz pierwszy dzieje gładz z Bronisławki opisano w „Gazecie Polskiej”, w numerze z 12 V 1937 r.

⁵⁷ A. Srebrakowski, op. cit., s. 147.

szkolnych i studenckich. W kolejnych wyeksponowano materiały z okresu działalności niepodległościowej i konspiracyjnej. Szczególnie dużo uwagi, zgodnie z przewodnią ideą wystawy, poświęcono m.in. wyzwoleniu Wilna w IV 1919 r. W tej części ekspozycji zwiedzający mogli obejrzeć liczne fotografie, akwarelę autorstwa Ferdynanda Ruszczyca i odznaki pułków biorących udział w walkach o Wilno. Ekspонатem przyciągającym uwagę okazały się również symboliczne klucze do bram miasta, wykonane według projektu Ferdynanda Ruszczyca, wręczone Józefowi Piłsudskiemu 19 IV 1919 r. Wśród zgromadzonych przedmiotów ważne miejsce zajmowały materiały z operacji gen. Lucjana Żeligowskiego, kolejnych pobytów marszałka w Wilnie oraz z uroczystości wskrzeszenia uniwersytetu.

W otwarciu wystawy uczestniczyli przedstawiciele władz cywilnych, wojskowych oraz duchowieństwo. W roli gospodarzy wystąpiło środowisko akademickie na czele z prof. Witoldem Staniewiczem, ówczesnym rektorem uniwersytetu. Inauguracji wystawy dokonał wojewoda wileński Ludwik Bociański⁵⁸. Ekspozycję można było podziwiać od 11 V do 14 IV 1936 r. W tym czasie zwiedziło ją 18 500 osób z terenu całej Polski⁵⁹. Gościem wystawy, po uroczystościach pogrzebowych była również Aleksandra Piłsudska wraz z członkiniami Rodziny Wojskowej. Wdowa przekazała przedstawicielom uniwersytetu kwotę ponad 51 tys. zł z przeznaczeniem na działania dla uczczenia pamięci marszałka Piłsudskiego. Środki te wykorzystane zostały na zakup najnowszych wydań zagranicznych czasopism naukowych, niezbędnych w pracach badawczych prowadzonych przez wileńskich naukowców⁶⁰.

Ponadto 11 V w godzinach wieczornych oświetlono główne zabytki Wilna, w tym m.in. – Górę Zamkową, Górę Trzykrzyską, Ostrą Bramę i katedrę. Z kolei na Placu Łukiskim odbył się apel poległych, zakończony oddaniem 21 salw armatnich. W kościele św. Teresy odprawiono krótkie nabożeństwo, wystawiając trumnę ze szczątkami Marii Piłsudskiej oraz urnę z sercem marszałka do głównej nawy świątyni⁶¹.

Uroczystości związane ze złożeniem serca Piłsudskiego i szczątków jego matki w przygotowanym mauzoleum rozpoczęły się 12 V 1936 r. o godz. 8:00, od

⁵⁸ Ludwik Bociański (1892–1970), pułkownik dyplomowany Wojska Polskiego. Pochodził z Pleszewa w Wielkopolsce. Od XII 1935 r. do V 1939 r. sprawował urząd wojewody wileńskiego. Ludwik Bociański zasłynął z restrykcyjnej polityki wobec czasopism o charakterze opozycyjnym oraz mniejszości narodowych – Litwinów i Białorusinów. Represje te obejmowały w zasadzie wszystkie dziedziny życia społeczno-kulturalnego od religii przez szkolnictwo na wydalaniu aktywnych działaczy mniejszościowych kończąc. Zob. – A. Krzak, *Pułkownik dyplomowany Ludwik Bociański. Oficer i wojewoda*, Rocznik archiwalno-historyczny Centralnego Archiwum Wojskowego, nr 3(32), Warszawa 2010, s. 311–318. O represjach wojewody Bociańskiego zob. – M. Wojtacki, *Represje administracyjne wobec „Przeglądu Wileńskiego” Ludwika Abramowicza w latach trzydziestych XX wieku. Przyczynek do polityki prasowej obozu pomajowego*, Zapiski Historyczne, t. 81, z. 3, Toruń 2016, s. 140–143.

⁵⁹ H. Ilgiewicz, *Towarzystwo Przyjaciół Biblioteki Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie*, Folia Bibliologica 61, Lublin 2019, s. 24.

⁶⁰ Ibidem, s. 25.

⁶¹ Dokładny program uroczystości: *Szczegółowy program uroczystości pogrzebowych w Wilnie 11 i 12 maja 1936 r.*, „Kurier Wileński”, nr 128, 10 V 1936, s. 6.

nabożeństwa żałobnego w kościele św. Teresy. Udział w nim wzięły władze cywilne i wojskowe, a także przedstawiciele środowiska akademickiego, różnych stowarzyszeń oraz inni zaproszeni goście. Następnie, o godz. 9:00 z kościoła wyruszył pochód, odprowadzający urnę z sercem oraz trumnę ze szczątkami Marii Piłsudskiej na cmentarz na Rossie. Pochód podążał historycznym centrum Wilna, aby finalnie dotrzeć na najsłynniejszą wileńską nekropolię⁶². O godzinie 13:00 nastąpiło złożenie trumny i urny w mauzoleum, po czym oddano 101 wystrzałów armatnich. Uroczystości zakończyły się o godz. 20:45 wystrzałem 21 salw z Góry Trzykrzyskiej oraz defiladą kompanii piechoty⁶³. Następnego dnia mauzoleum ostatecznie zamurowano i zapieczętowano, umieszczając w grobowcu pamiątkowy dokument. Pozostałe egzemplarze tego dokumentu trafiły do wdowy, Muzeum Belwederskiego w Warszawie oraz archiwum zarządu miasta Wilna⁶⁴.

W tym miejscu warto odnotować, że w przededniu uroczystości pogrzebowych zainicjowano jedno z najsłynniejszych przedsięwzięć, mających na celu upamiętnienie Józefa Piłsudskiego na Wileńszczyźnie, a mianowicie akcję budowy 100 szkół imienia marszałka. Decyzja ta zapadła na posiedzeniu Rady Ministrów. Szkoły miały stanowić swoisty „żywy pomnik” ku czci zmarłego, a jednocześnie przyczynić się do rozwoju oświaty na obszarze województwa wileńskiego. Realizację projektu powierzono Ministerstwu Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. W sumie rząd przekazał resortowi na ten cel milion złotych – po 10 tys. zł na każdą ze szkół oraz udzielił ulg na zakup drewna niezbędnego do budowy, pochodzącego z zasobów Lasów Państwowych. Zastrzeżono jednak, że powyższe środki mogą być przeznaczone jedynie na budowę szkół wiejskich, rozmieszczonych wyłącznie na terenie województwa wileńskiego. Docelowo, w każdej gminie, w ramach omawianej akcji, miała powstać przynajmniej jedna placówka⁶⁵. Przy tej okazji pamiętać należy, że decyzja o powstaniu szkół stanowiła jeden z elementów polityki inwestycyjnej państwa polskiego na Kresach. Jej podjęcie umożliwiła tzw. klauzula wschodnia, której istota polegała na możliwości modyfikowania dotychczas jednolitych

⁶² Stanisław Lorentz wspominał ten moment pisząc: „Szlismy we wspaniałym pochodzie przy udziale w uroczystości prezydenta Mościckiego, Rządu i dostojnych osobistości. [...] Wzdłuż trasy pochodu stały ogromne tłumy po obu stronach ulic, oczywiście stali moi wileńscy przyjaciele i znajomi w grupach związanych z sobą osób. Delegacja Warszawy była w cylindrach, które nieśliśmy w rękę. I ja musiałem sobie kupić cylinder. Idąc po ulicach, świadomy, że wśród widzów jest pełno moich znajomych, bardzo się wstydzilem tego cylindra”, S. Lorentz, op. cit., s. 199.

⁶³ Szczegółowe opisy uroczystości zamieszczała wileńska prasa: *Matka i Serce Syna spoczęły na Rossie; Cała Rzeczpospolita ruszyła jak morze*, „Kurier Wileński”, nr 131, 13 V 1936, s. 3–6. Oczywiście tytuły powiązane z obozem sanacyjnym takie jak cytowany „Kurier Wileński” czy mackiewiczowskie „Słowo” poświęciły relacjom z uroczystości pogrzebowych cały numer, ubogacając teksty zdjęciami. W wydawanym przez narodowych demokratów, opozycyjnym „Dzienniku Wileńskim” znajdziemy natomiast jedynie krótki artykuł. *Przebieg żałobnych uroczystości w Wilnie w dniu 12-go maja*, „Dziennik Wileński”, nr 130, 13 V 1936, s. 1.

⁶⁴ A. Srebrakowski, op. cit., s. 150.

⁶⁵ W. Wołkanowski, *Akcja budowy 100 szkół powszechnych im. Józefa Piłsudskiego na Wileńszczyźnie w latach 1936–1939*, w: *Oświata i nauka na Kresach Wschodnich w XIX i XX wieku*, red. J. Lusek, Bytom–Poznań 2018, s. 64.

dla całej Rzeczypospolitej przepisów prawa i zamieszczania w nich szczególnych zapisów dotyczących ziem wschodnich. Jak zaznacza Waldemar Wołkanowski, inauguracja tej akcji zbiegła się ze strajkiem nauczycieli, spowodowanym zawieszeniem przez władze działalności Związku Nauczycielstwa Polskiego⁶⁶. Ponadto środowisko oświatowe nieprzychylnie odnosiło się do uprzywilejowania wyłącznie Wileńszczyzny, w sytuacji kiedy inne województwa, zwłaszcza na wschodnich rubieżach Rzeczypospolitej, borykały się z podobnymi problemami⁶⁷.

W praktyce realizację programu powierzono Komitetowi Wykonawczemu w Wilnie. Rola kierujących tym przedsięwzięciem przypadła ówczesnemu wojewodzie L. Bociańskiemu, kuratorowi K. Szelańskiemu oraz naczelnikowi wydziału budowlanego miejscowego urzędu wojewódzkiego inż. Aleksandrowi Zubelewiczowi⁶⁸. O lokalizacji szkół decydowały przede wszystkim względy demograficzne i logistyczne, a za przebieg prac odpowiedzialne były właściwe wydziały funkcjonujące przy starostwach powiatowych.

Plac pod budowę szkoły „marszałkowskiej” miał mieć powierzchnię od 1 do 3 hektarów, aby przy szkole mogło powstać boisko i ogród. Akcentowano również wymóg przestronności klas i świetlic w nowo powstających obiektach. Jak podkreśla cytowany już W. Wołkanowski opisywana akcja niosła za sobą ogromne ożywienie gospodarcze Wileńszczyzny. Wynikało ono z faktu, że inwestycje były finansowane z pieniędzy rządowych, które w praktyce „pozostawały” w regionie. Budynki oświatowe powstawały bowiem w oparciu o materiały dostępne na Wileńszczyźnie co niosło za sobą liczne zlecenia dla miejscowego rzemiosła⁶⁹. Przy tej okazji nie sposób nie wspomnieć o dużym poparciu społecznym dla tej inicjatywy. Zaangażowali się w nią żołnierze ze stacjonujących na terenie Wileńszczyzny jednostek wojskowych, członkowie organizacji przysposobienia wojskowego, kościół i miejscowe ziemiaństwo. Pomagano na różne sposoby, dostarczając budulec, inne niezbędne materiały oraz oferując swoją pracę. Pomimo wielu niepodważalnych korzyści generowanych przez to przedsięwzięcie pamiętać należy, że już na początku jego realizacji okazało się, że założenia projektu rozmiągają się z możliwościami finansowymi. Przeznaczona na ten cel kwota miliona złotych była w stanie zabezpieczyć jedynie budowę 10 nowych placówek i rozbudowę 90 już funkcjonujących⁷⁰.

⁶⁶ Zob. – M. Wenklar, *Między obroną wolności a drogą do rewolucji. Strajk nauczycielski 1937 r.*, Folia Historica Cracoviensia, nr 23/2, Kraków 2017, s. 491–517.

⁶⁷ W. Wołkanowski, op. cit., s. 65.

⁶⁸ Aleksander Zubelewicz (1890–1956), inżynier, naczelnik wydziału budowlanego Urzędu Wojewódzkiego w Wilnie. W czasie II wojny światowej kierował wydziałem drogowym Okręgowej Delegatury Rządu na Kraj w Wilnie. Po zakończeniu II wojny światowej przybył do Olsztyna, gdzie w VII 1945 r. objął obowiązki dyrektora Powiatowego Zarządu Dróg. Ponadto 20 V 1946 r. doprowadził do powołania Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego na terenie Warmii i Mazur.

⁶⁹ W. Wołkanowski, op. cit., s. 68.

⁷⁰ Ibidem, s. 67.

Akcja budowy szkół im. marszałka Piłsudskiego ruszyła jesienią 1936 r. Już 10 X 1937 r. w Bezdanych odbyła się uroczystość symbolicznego otwarcia pierwszej z nich. Uczestniczyli w niej przedstawiciele najwyższych władz państwowych, na czele z prezydentem Ignacym Mościckim i ministrem wyznań religijnych i oświecenia publicznego Wojciechem Świątosławskim. Podobne uroczystości odbywały się w innych miejscowościach, w których powstały nowe placówki edukacyjne⁷¹. Pomimo formalnego zakończenia akcji w 1937 r., proces otwierania szkół trwał jeszcze przez część 1938 r. Faktycznie szkoły „marszałkowskie” były wyposażane w pomoce dydaktyczne oraz sprzęt sportowy aż do wybuchu II wojny światowej⁷².

Nie ulega wątpliwości, że budowa stu szkół im. Józefa Piłsudskiego stanowiła realizację idei marszałka, który w swoich wypowiedziach niejednokrotnie zwracał uwagę na zapóźnienie gospodarcze i kulturalne Kresów Wschodnich, w tym także szczególnie bliskiej mu Wileńszczyzny⁷³.

Na marginesie warto odnotować, że otwarcie pierwszej ze stu szkół zbiegło się z ukończeniem prac rewitalizacyjnych na terenie po majątku Piłsudskich w Zułowie. Pomysłodawcą odbudowy Zułowa był pochodzący z Wilna bakteriolog profesor Odo Bujwid⁷⁴. Wspomógł on odbudowę Zułowa wydając okolicznościową publikację, ze sprzedaży której cały dochód przeznaczył na wyżej wymieniony cel⁷⁵.

W praktyce pieczę nad realizacją całego przedsięwzięcia sprawował Związek Rezerwistów RP, który zajął się zarówno zbieraniem funduszy jak i przeprowadzeniem konkursu na zagospodarowanie przestrzenne terenu po dawnym dworze rodziny Piłsudskich⁷⁶. Już w 1934 r. 65-hektarowy obszar z dawnego majątku Piłsudskich wykupiono od wojska i po wyborze zwycięskiego projektu autorstwa architekta Romulada Gutta i architekt krajobrazu Aliny Scholtz przystąpiono do pracy. Finalnie udało się wyeksponować zachowane elementy budynków, tj. fundamenty dworku, pozostałości zabudowań gospodarczych, otoczenie krajobrazowe oraz szatę roślinną, charakterystyczną dla tej części Wileńszczyzny. 10 X 1937 r. Zułów w nowej odsłonie mogli podziwiać przedstawiciele władz państwowych z prezydentem Mościckim na czele⁷⁷.

Do wybuchu II wojny światowej Zułów stanowił miejsce kultywowania pamięci marszałka, głównie poprzez organizację wielu wydarzeń skierowanych do

⁷¹ *W Zułowie i Bezdanych*, „Kurier Wileński”, nr 280, 11 X 1937, s. 2.

⁷² W. Wołkanowski, op. cit., s. 74.

⁷³ Warto dodać, że poza szkołami do 1 X 1937 r., imię marszałka Piłsudskiego na Wileńszczyźnie otrzymały inne obiekty, mające charakter kulturalno-oświatowy, w tym 11 bibliotek, 2 domy ludowe oraz świetlica. Zob. – E. Każuba, *System propagandy państwowej obozu rządzącego w Polsce w latach 1926–1939*, Toruń 2004, s. 255.

⁷⁴ Odo Bujwid (1857–1942), urodzony w Wilnie lekarz bakteriolog, absolwent Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego. Do specjalizacji bakteriologicznej Bujwid przygotowywał się w Berlinie, pod kierunkiem Roberta Kocha oraz w Paryżu pod okiem Ludwika Pasteura. *Odo Bujwid, w: Czy wiesz kto to jest?*, red. S. Łoza, Warszawa 1938, s. 84–85.

⁷⁵ O. Bujwid, *Wspomnienia zułowskie*, Kraków 1938, s. 3–24.

⁷⁶ P. Cichoracki, *Naczelny Komitet Uczczenia Pamięci...*, s. 40.

⁷⁷ *W Zułowie i Bezdanych...*, s. 1–2.

młodzieży. Imprezy te niejednokrotnie odbywały się pod auspicjami Związku Strzeleckiego. Zaliczyć do nich należy m.in. biegi narciarskie na trasie Zułów–Wilno oraz rajdy kolarskie z lat 1937–1938 na trasie Wilno–Zułów–Wilno. Zułów stanowił także cel wycieczek i zlotów harcerskich⁷⁸. Jeden z budynków na terenie dawnego majątku przeznaczono na muzeum, w innym już wcześniej mieściła się szkoła ludowa im. Marii z Billewiczów Piłsudskiej⁷⁹. Wszystkie wyżej wymienione inicjatywy sprawiły, że Zułów, po odbudowie stał się kolejnym istotnym elementem upamiętnienia marszałka Piłsudskiego na jego rodzinnej ziemi.

Opisując formy upamiętnienia marszałka Piłsudskiego w Wilnie nie wypada pominąć, co prawda ostatecznie niezrealizowanego, ale istotnego projektu budowy pomnika. Inicjatorem budowy monumentu była wspomniana już wcześniej Sekcja Trwałego Uwiecznienia Pamięci Marszałka, potocznie nazywana Sekcją Pomnikową. Sam pomysł zgłoszono już na pierwszym posiedzeniu Sekcji 22 V 1935 r.⁸⁰. Podjęcie uchwały o konieczności budowy pomnika marszałka zapoczątkowało dyskusję nad jego lokalizacją. Rozważano umiejscowienie monumentu na jednym z trzech wileńskich placów, a mianowicie Katedralnym, Łukiskim lub Napoleona. Stanisław Horno-Popławski postulował umieszczenie niewielkiego pomnika na placyku przed biblioteką Uniwersytetu Stefana Batorego. Zdaniem m.in. Ferdynanda Ruszczyca, Ludomira Śleńdzińskiego i Jerzego Hoppena – największych wileńskich autorytetów w dziedzinie kultury i sztuki optymalne miejsce na posadowienie monumentu marszałka stanowił plac Katedralny, oczywiście z uwzględnieniem istniejących uwarunkowań przestrzenno-krajobrazowych⁸¹.

Realizacja tego przedsięwzięcia wymagała znacznych nakładów finansowych. Fundusze miały pochodzić z dobrowolnych datków. Po uzyskaniu aprobaty Naczelnego Komitetu Uczczenia Pamięci Marszałka J. Piłsudskiego w Warszawie, Wilnianie rozpoczęli zakrojoną na szeroką skalę zbiórkę. Członkowie wileńskiego Komitetu Obywatelskiego opodatkowali się na rzecz budowy pomnika, ustalając składkę w wysokości 5 złotych miesięcznie. Listy, dotyczące wpłacania pieniędzy na wspomniany cel rozesłano także do różnych urzędów, instytucji i organizacji społecznych. Społeczeństwo Wilna i Ziemi Wileńskiej okazało się niezwykle hojne. W ciągu niespełna dziewięciu miesięcy, na budowę pomnika Piłsudskiego zebrano ponad 120 tys. zł. Inicjatywę wsparła również wileńska Rada Miejska, która wyasygnowała na rzecz budowy kwotę 100 tys. zł. Dysponując środkami rządu ponad 220 tys. zł wileński Komitet ogłosił konkurs na projekt pomnika⁸².

⁷⁸ T. Wolsza, *Pasje sportowe legionistów w okresie pierwszej wojny światowej i w okresie międzywojennym*, Dzieje Najnowsze, t. 49, nr. 2, Warszawa 2017, s. 91.

⁷⁹ H. Hein, op. cit., s. 213.

⁸⁰ H. Ilgiewicz, *Niezrealizowany projekt budowy pomnika Józefa Piłsudskiego w Wilnie*, Rocznik Stowarzyszenia Naukowców Polaków Litwy, t. 20, Wilno 2020, s. 4.

⁸¹ Ibidem, s. 5.

⁸² Ibidem, s. 8.

Procedura konkursowa obejmowała dwa etapy. W pierwszym chodziło o rozstrzygnięcie lokalizacji monumentu. Drugi miał doprowadzić do wyboru najlepszej koncepcji, możliwej do zrealizowania w ramach posiadanych środków. Termin nadsyłania prac konkursowych upływał 1 VI 1936 r. W skład komisji konkursowej, poza wymienionymi wcześniej członkami Prezydium Komitetu Obywatelskiego weszli Tadeusz Tołwiński – profesor Politechniki Warszawskiej, Ludomir Sleńdziński – wybitny malarz i dziekan Wydziału Sztuk Pięknych USB, dr Ksawery Piwocki – konserwator zabytków⁸³, ks. dr Piotr Śledziwski oraz architekci Ludwik Sokołowski i Stefan Narębski⁸⁴.

12 III 1936 r., na mocy ustaleń z przewodniczącym wydziału wykonawczego Naczelnego Komitetu Uwiecznienia Pamięci Marszałka Piłsudskiego w Warszawie gen. Bolesławem Wieniawą-Długoszowskim, Sekcją Pomnikową Komitetu Obywatelskiego zdecydowano się przekształcić w odrębny byt, a mianowicie Komitet Budowy Pomnika Marszałka Józefa Piłsudskiego w Wilnie. Struktura komitetu pozostała bez zmian. Utworzono jedynie nowe konto bankowe, na które przelano zebrane wcześniej środki⁸⁵.

Konkurs na ustalenie miejsca pod pomnik został rozstrzygnięty 8 VII 1936 r. Spośród 13 nadesłanych prac wyróżniono trzy. Jednak wszystkie przesłane propozycje były niemożliwe do zrealizowania. W związku z tym, Sąd Konkursowy podjął decyzję o umieszczeniu przyszłego monumentu na Placu Katedralnym, co pokrywało się ze zdaniem Ferdynanda Ruszczyca i Jerzego Hoppena⁸⁶.

Wiosną 1937 r., Biuro Urbanistyczne wileńskiego Zarządu Miejskiego przedstawiło projekt wkomponowania mającego powstać pomnika w Plac Katedralny. Przedsięwzięcie to wymagało bowiem zmiany układu ruchu w tej części miasta⁸⁷. Niemal równolegle, m.in. na łamach „Kuriera Wileńskiego” toczyła się na ten temat ożywiona dyskusja. Swój punkt widzenia prezentowali m.in. Witold Staniewicz, Jan Bułhak, Stanisław Skwarczyński i Jerzy Orda⁸⁸. W tym czasie Komitet Budowy Pomnika Marszałka w Wilnie kontynuował zbiórkę środków finansowych. Dopiero jesienią 1938 r. osiągnięto kwotę 460 tys. zł, która pozwalała realnie myśleć o sfinalizowaniu opisywanej inicjatywy. Stąd też 6 X, na posiedzeniu Komitetu zapadła decyzja o ogłoszeniu konkursu na projekt pomnika. Potwierdzono przy tym wcześniejsze ustalenia w sprawie lokalizacji monumentu, podkreślając, że „Wilno pragnęłoby widzieć postać marszałka na koniu”⁸⁹.

⁸³ Ksawery Piwocki (1901–1974), historyk sztuki i etnolog w okresie międzywojennym związany głównie ze Lwowem. Po odejściu Stanisława Lorentza do Muzeum Narodowego, Piwocki został konserwatorem zabytków okręgu wileńskiego. Po zakończeniu II wojny światowej wyjechał ze Lwowa i osiadł w Warszawie, gdzie pracował m.in. na Akademii Sztuk Pięknych i Uniwersytecie Warszawskim. A. Kunczyńska-Iracka, *Prof. dr Ksawery Piwocki, Ochrona Zabytków*, r. 28, nr 2, Warszawa 1975, s. 145.

⁸⁴ H. Ilgiewicz, *Niezrealizowany projekt budowy...*, s. 9.

⁸⁵ Ibidem, s. 11.

⁸⁶ Ibidem, s. 12.

⁸⁷ A. Srebrakowski, op. cit., s. 152.

⁸⁸ *Nasza ankieta urbanistyczna, Co będzie z Placem Katedralnym. Co ze starym Wilnem?*, „Kurier Wileński”, nr 115, 28 IV 1937, s. 5–6.

⁸⁹ H. Ilgiewicz, *Niezrealizowany projekt budowy...*, s. 15.

Termin nadsyłania projektów mijał 19 III 1939 r. Pomimo wpływu aż 54 prac i zakupu 6 projektów ostatecznie stwierdzono, że żaden z nich nie nadaje się do wykonania. Zakupione prace zaprezentowano społeczeństwu podczas Targów Północnych 19 IV 1939 r., tj. w 20 rocznicę wyzwolenia Wilna z rąk bolszewików⁹⁰. Wystawa z 19 IV stanowiła, jak się okazało, ostatni element przygotowań do budowy pomnika Józefa Piłsudskiego w Wilnie. Dalsze działania zostały zahamowane przez wybuch II wojny światowej, a wobec powojennych zmian granic, siłą rzeczy, powrót do opisywanej idei nie był już możliwy.

Pomimo fiaska wyżej wymienionej inicjatywy pamięć o Józefie Piłsudskim pozostała ciągle żywa. Mauzoleum na Rossie stało się atrakcją turystyczną, a wydarzenia organizowane przy okazji różnych rocznic przyczyniały się do jej utrwalania na rodzinnej ziemi Pierwszego Marszałka⁹¹. Wilnianie darzyli Piłsudskiego autentycznym szacunkiem, nie tylko jako ojca niepodległego państwa polskiego, ale także krajana, dzięki któremu Wilno i Wileńszczyzna ponownie znalazły się w granicach Rzeczypospolitej, a samo miasto, m.in. za sprawą wsparcia marszałka, było jednym z istotnych ośrodków na mapie odrodzonej Polski.

Pamięć o Józefie Piłsudskim w Wilnie okazała się ponadczasowa. Świadczą o tym chociażby wydarzenia z wieczora 18 IX 1939 r. Wtedy to, podczas warty honorowej przy mauzoleum marszałka, od kul atakujących czerwonoarmistów miało zginąć dwóch polskich żołnierzy – Piotr Stacirowicz i Wacław Sawicki oraz kapral Wincenty Salwiński, przebywający podczas ataku w przylegającej do ówczesnego cmentarza wojskowego wartowni. Według różnych relacji żołnierze podjęli decyzję o spontanicznym zaciągnięciu warty honorowej przy mauzoleum. Badania naukowe wskazują jednak, że zajmujący pozycje przy cmentarzu na Rossie batalion „Troki” Korpusu Ochrony Pogranicza, po ataku jednego z batalionów 6 Brygady Pancерnej Armii Czerwonej, wobec poniesionych strat, wycofał się, a Sowieci podążyli w kierunku centrum Wilna. Wśród zabitych i rannych w tej potyczce znaleźli się trzej wymienieni żołnierze. Tym samym wykluczyć należy obecność jakiegokolwiek warty honorowej na wileńskim cmentarzu w dniach 18 i 19 IX 1939 r. Można pokusić się o stwierdzenie, że historia Salwińskiego i jego towarzyszy stała się miejską legendą, która pozwalała przetrwać Wilnianom trudne czasy sowieckiej dominacji, a jednocześnie nierozzerwalnie łączyła się z osobą marszałka Piłsudskiego⁹².

⁹⁰ Ibidem, s. 17.

⁹¹ J. Kłos, op. cit., s. 231–233.

⁹² M. Jackiewicz, op. cit., s. 262–263. Warto w tym kontekście zapoznać się z komentarzem Edyty Maksymowicz – stryjecznej wnuczki Wincentego Salwińskiego, która wyklucza możliwość śmierci jego i dwóch towarzyszy broni podczas pełnienia warty honorowej przy mauzoleum. (www.wilnoteka.lt/polegli-na-warcietropem-wilenskiej-legendy-wrzesnia39; dostęp: 24 II 2021 r.).

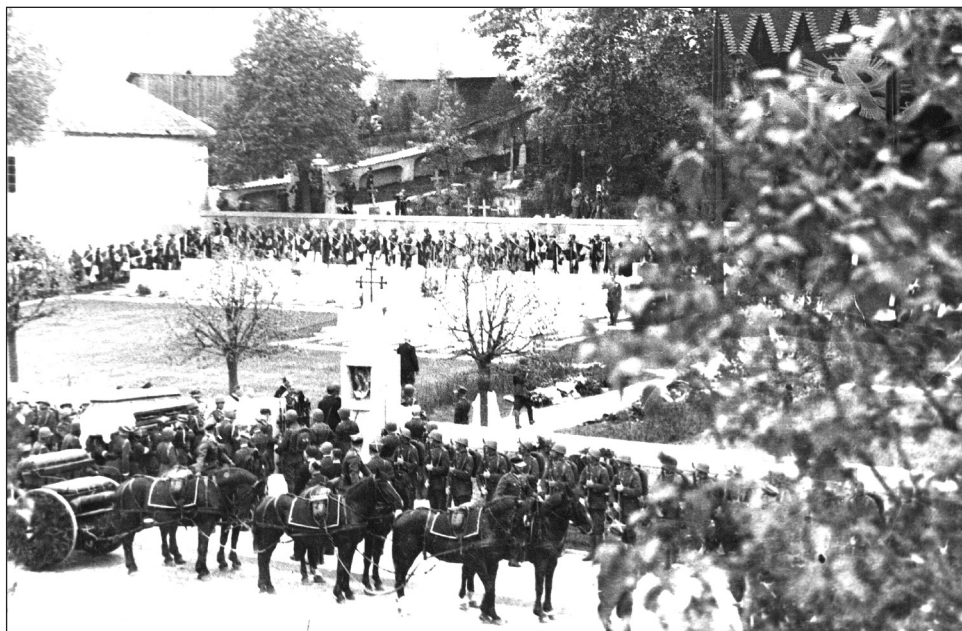
Wyprowadzenie lektyki z sercem J. Piłsudskiego z kościoła św. Teresy w Wilnie
(źródło: zbiory prywatne Andrzeja Małyszki)

Uczestnicy uroczystości pogrzebowych, m.in. gen. Lucjan Żeligowski (źródło: Zbiory Specjalne Instytutu Północnego im. W. Kętrzyńskiego)

Pochód uczestników uroczystości pogrzebowych przez historyczne centrum Wilna, widoczny m.in. prezydent Ignacy Mościcki (źródło: Zbiory Specjalne Instytutu Północnego im. W. Kętrzyńskiego)

Wniesienie trumny ze szczątkami Marii Piłsudskiej na cmentarz wojskowy na Rossie (źródło: Zbiory Specjalne Instytutu Północnego im. W. Kętrzyńskiego)

Mauzoleum na wileńskiej Rossie w latach 1936–1939
(źródło: zbiory prywatne Andrzeja Małyszki)

BIBLIOGRAFIA

Archiwalia:

Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN), Ambasada RP w Berlinie, *Żałoba po śmierci Marszałka Józefa Piłsudskiego na Warmji i Mazowszu Pruskiem*, sygn. 474/3242.

Zbiory Specjalne Instytutu Północnego im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie:

- *Album obchodu 350-lecia Uniwersytetu Stefana Batoiego w Wilno*, sygn. II A/W-14.
- Dział fotografie miejscowości – *Wilno*.
- Zbiory prywatne Andrzeja Małyszki.

Źródła drukowane:

Cieślakowski Zbigniew, *Zamach stanu. Materiały źródłowe do przewrotu majowego*, Warszawa 2002.

Juścińska Maria, *Marja z Billewiczów Piłsudska* – dodatek do nr 5 Dziennika Urzędowego Kuratorium Wileńskiego Okręgu Szkolnego, Wilno 1936.

Marszałek Józef Piłsudski w Wilnie i na Wileńszczyźnie. Wypisy, oprac. Władysław Arcimowicz, Wilno 1934.

Piłsudski Józef, 1926–1930. *Przemówienia, wywiady i artykuły*, zebrali do druku Antoni Anusz i Władysław Pobóg-Malinowski, Warszawa 1931.

- *Pisma zbiorowe*, red. Kazimierz Świtalski t. 9, Warszawa 1937.

Akty prawne:

Dziennik Urzędowy Kuratorium Okręgu Szkolnego Wileńskiego, nr 3, Wilno, 1 III 1931.

Relacje i wspomnienia:

Bujwid Odo, *Wspomnienia żułowskie*, Kraków 1938.

Korwin-Sokołowski Adam Ludwik, *U boku Marszałka. Wspomnienia Szefa Gabinetu*, Warszawa 2017.

Lepecki Mieczysław, *Pamiętnik adiutanta Marszałka Piłsudskiego*, Warszawa 1987.

Lorentz Stanisław, *Album wileńskie*, Warszawa 1986.

Piłsudska Aleksandra, *Wspomnienia*, Warszawa 1998.

Prasa:

„Drwęca”

Przebieg i przemówienia wielkiego zjazdu legionistów w Wilnie w dniu 12 sierpnia, nr 96, 18 VIII 1928.

„Dziennik Wileński”

Przebieg żałobnych uroczystości w Wilnie w dniu 12-go maja, nr 130, 13 V 1936.

„Ilustrowany Kurier Codzienny”

Wilno, ukochane miasto Marszałka, przyjęło Jego serce wśród bicia dzwonów, nr 151, 2 VI 1935

„Kurier Wileński”

Szczegółowy program uroczystości pogrzebowych w Wilnie 11 i 12 maja 1936 r., nr 128, 10 V 1936.

B.W. Święcicki, *Wilno w promieniach serca wielkiego Marszałka. Reportaż z zapomnianych domów „Miłego Miasta”*, nr 130, 12 V 1936.

Matka i Serce Syna spoczęły na Rossie; Cała Rzeczpospolita ruszyła jak morze, nr 131, 13 V 1936.

Nasza ankieta urbanistyczna, Co będzie z Placem Katedralnym. Co ze starym Wilnem?, nr 115, 28 IV 1937.

W Zułowie i Bezdanach, nr 280, 11 X 1937.

„Słowo”

Obrady komitetu uroczystości pogrzebowych w Wilnie, nr 137, 21 V 1935.

„Miłe Miasto” *przyjęło serce Wodza Narodu*, nr 148, 1 VI 1935.

Odjazd P. Marszałkowej Piłsudskiej, nr 148, 1 VI 1935.

Trumna Matki Marszałka przybyła do Wilna, nr 149, 2 VI 1935, s. 1

Min. Kościalkowski zlustrował roboty na cmentarzu Rossa, 29 IX 1935, nr 267.

„W służbie penitencjarnej: dwutygodnik Straży Więziennej”

W hołdzie pamięci Wielkiego Marszałka, r. 3, nr 10 (50), Warszawa 1938.

Opracowania:

Buchowski Krzysztof, *Józef Piłsudski a Litwa, Regiony i Pogranicza*, nr 6–7, Olsztyn 2019.

Chojnowski Andrzej, *Marian Zyndram-Kościalkowski, premier Rzeczypospolitej 13 X 1935 – 15 V 1936*, w: *Prezydenci i premierzy Drugiej Rzeczypospolitej*, red. Andrzej Chojnowski, Piotr Wróbel, Wrocław 1992.

Cichoracki Piotr, *Z nami jest On. Kult Marszałka Józefa Piłsudskiego w Wojsku Polskim w latach 1926–1939*, Wrocław 2001.

– *Naczelny Komitet Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego 1935–1939 – mechanizmy działania*, *Dzieje Najnowsze*, t. 34, nr 4, Warszawa 2002.

Czy wiesz kto to jest?, red. Stanisław Łoza, Warszawa 1938.

Dobroński Adam, *Wojsko w Wilnie w czasie pokoju (1922–1939)*, *Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska*, t. 28/29, Białystok 2016.

Dziuda Karol, *Marian Zyndram-Kościalkowski. Biografia polityczna (1892–1946)*, mps. pracy doktorskiej przygotowanej pod kierunkiem prof. dr hab. Pawła Samusia.

Fedorowicz Irena, *Między prawdą a legendą o Marszałku. Wspomnienia Aleksandry Piłsudskiej*, *Rocznik Stowarzyszenia Naukowców Polaków Litwy*, t. 20, Wilno 2020.

Garlicki Andrzej, *Siedem mitów Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 2013.

Gooclon Jacek, *Rząd Mariana Zydramy-Kościalkowskiego, 13 X 1935–15 V 1936: pierwszy gabinet powołany w dobie obowiązywania Konstytucji kwietniowej*, *Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa*, t. 9, nr 4, Kraków 2016.

Hein Heidi, *Der Piłsudski-Kult und seine Bedeutung für den polnischen Staat 1926–1939*, Marburg 2002.

Ilgiewicz Henryka, *Towarzystwo Przyjaciół Biblioteki Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie*, *Folia Bibliologiczna* 61, Lublin 2019.

– *Niezrealizowany projekt budowy pomnika Józefa Piłsudskiego w Wilnie*, *Rocznik Stowarzyszenia Naukowców Polaków Litwy*, t. 20, Wilno 2020.

Jackiewicz Mieczysław, *W stronę Litwy*, Olsztyn 2019.

Kaszuba Elżbieta, *System propagandy państwowej obozu rządzącego w Polsce w latach 1926–1939*, Toruń 2004.

Kłos Juliusz, *Wilno. Przewodnik krajoznawczy*, Wilno 1937.

- Krahel Tadeusz, *Zarys dziejów (Archi)Diecezji Wileńskiej*, Studia Teologiczne, nr 5–6, Białystok–Drohiczyn–Łomża, 1987–1988.
- Krzak Andrzej, *Pułkownik dyplomowany Ludwik Bociański. Oficer i wojewoda*, Rocznik archiwalno-historyczny Centralnego Archiwum Wojskowego, nr 3(32), Warszawa 2010.
- Kto był kim w II Rzeczypospolitej*, red. Jacek Majchrowski, Warszawa 1994.
- Kucharski Szymon, *Ostatni fort zachodu ku wschodnim rubieżom. Wilno jako obóz i obszar warowny w latach 1922–1939*, Przegląd Historyczno-Wojskowy, t. 2–3, Warszawa 2016.
- Kunczyńska-Iracka Anna, *Prof. dr Ksawery Piwocki*, Ochrona Zabytków, r. 28, nr 2, Warszawa 1975.
- Łapa Małgorzata, *Witold Staniewicz. Minister reform rolnych w latach 1926–1930*, w: *Studia z historii społeczno-gospodarczej XIX i XX wieku*, red. W. Puś, t. 6, Łódź 2009.
- Łossowski Piotr, *Po tej i tamtej stronie Niemna. Stosunki polsko-litewskie 1883–1939*, Warszawa 1985.
- Miszczak Stanisław, *Historia radiofonii i telewizji w Polsce*, Warszawa 1972.
- Pawlikowski Michał Kryspin, *Wojna i sezon*, Warszawa 1989.
- Podoski Bohdan, *Zarys dziejów Uniwersytetu Wileńskiego*, w: *Pamiętnik Wileński*, red. H.Chocianowiczowa, K. Okulicz, F. Wysłouch, Londyn–Łomianki 2010.
- Skrudlik Mieczysław, *Cudowny obraz najświętszej Maryi Panny Ostrobramskiej*, Wilno 1938.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. B. Chlebowski, t. 15, cz. 2, Warszawa 1902.
- Srebrakowski Aleksander, *Elementy pamięci o Józefie Piłsudskim w Wilnie i na Wileńszczyźnie w latach 1935–1939*, Regiony i Pogranicza, nr 6–7, Olsztyn 2019.
- Surwiło Jerzy, *Wileńskimi śladami Józefa Piłsudskiego*, Wilno 1992.
- Szczechura Tomasz, *Kazimierz Sylwester Szelągowski (1885–1976)*, Przegląd Historyczno-Oświatowy, nr 3, Warszawa 1976.
- Warszawski Józef, *Piłsudski a religia*, Warszawa 1999.
- Wąsowicz Jarosław, *Koronacja Matki Boskiej Ostrobramskiej w Wilnie 2 lipca 1927 roku*, Rocznik Skrzatuski, t. 5, Koszalin 2017.
- Wenklar Michał, *Między obroną wolności a drogą do rewolucji. Strajk nauczycielski 1937 r.*, Folia Historica Cracoviensia, nr 23/2, Kraków 2017.
- Wojtacki Maciej, *Represje administracyjne wobec „Przeglądu Wileńskiego” Ludwika Abramowicza w latach trzydziestych XX wieku. Przyczynek do polityki prasowej obozu pomajowego*, Zapiski Historyczne, t. 81, z. 3, Toruń 2016.
- Wolsza Tadeusz, *Pasje sportowe legionistów w okresie pierwszej wojny światowej i w okresie międzywojennym*, Dzieje Najnowsze, t. 49, nr. 2, Warszawa 2017.
- Wołkanowski Waldemar, *Akcja budowy 100 szkół powszechnych im. Józefa Piłsudskiego na Wileńszczyźnie w latach 1936–1939*, w: *Oświata i nauka na Kresach Wschodnich w XIX i XX wieku*, red. J. Lusek, Bytom–Poznań 2018.
- Wróblewska Urszula, *„Biblioteczka Poradni Dydaktyczno-Wychowawczej przy Kuratorium Okręgu Szkolnego Wileńskiego” jako forma pomocy dla nauczycieli szkoły powszechnej na Wileńszczyźnie i Nowogródzczyźnie w II Rzeczypospolitej*, w: *Działalność instytucji wydawniczych na rzecz oświaty i edukacji w XX i pierwszych latach XXI wieku*, red. I. Michalska, G. Michalski, Łódź 2014.
- Załączny Jolanta, *Kult Józefa Piłsudskiego przed i po maju*, Niepodległość i Pamięć, nr 3 (55), Warszawa 2016.
- Zieliński Jan, *Sprawy i sprawki Miasojedów*, Archiwum Emigracji. Studia–szkice–dokumenty, z. 5/6, Toruń 2002/2003.

Źródła internetowe:

- Wrzosek Mieczysław, *Stanisław Eugeniusz Skwarczyński* (ipsb.nina.gov.pl/biografia/stanislaw-eugeniusz-skwarczyński; dostęp 15 II 2021 r.).
- www.wilnoteka.lt/polegli-na-warcziotropem-wilenskiej-legendy-wrzesnia39; dostęp 24 II 2021 r.